

Geen land voor dromen

Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur

Eep Francken en Olf Praamstra

Amsterdam University Press

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële steun van de Van Ewijck Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, J.E. Jurriaanse Stichting (Volkskracht), dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, Stichting ANV-Fondsen, dr. Hendrik Mullerfonds en Stichting Zuid-Afrikahuis Nederland.

Raad van advies: Chris van der Merwe (Universiteit van Kaapstad), Phil van Schalkwyk (Noordwes-Universiteit), Hein Viljoen (Noordwes-Universiteit), Anastasia de Vries (Universiteit van Wes-Kaapland) en Wium van Zyl (Universiteit van Wes-Kaapland).

Afbeelding omslag: Het Monument voor de Nederlandse Taal in Burgersdorp, Zuid-Afrika.

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burgersdorp-Language_Monument-002.JPG

Schutbladen: UvA Kaartenmakers

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 4856 015 8

e-ISBN 978 90 4856 016 5

DOI 10.5117/9789048560158

NUR 630 | 635

© Eep Francken en Olf Praamstra/Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Proloog	13
Jan van Riebeeck (1619-1677)	13
Inleiding	23
Deel 1 1652-1795	
1. De Nederlandse tijd	43
Historisch overzicht 1652-1795	43
Het literaire leven 1652-1795	50
2. Journalen, verhalen van het dagelijks leven	53
Zacharias Wagenaer (1614-1668)	53
Jan Willem van Grevenbroek (1644-1726)	60
Adam Tas (1668-1722)	67
Johanna Margareta Duminy-Nöthling (1757-1807)	72
3. Ontdekkingsreizen	76
Pieter van Meerhoff (ca. 1636 of 1637-1667)	76
Jacobus Coetsé Jansz. (1730-1810/1816)	81
Hendrik Swellengrebel jr. (1734-1803)	83
Hendrik Jakob Wikar (geboren 1752)	89
Robert Jacob Gordon (1743-1795)	96
4. Passanten	103
Wouter Schouten (1638-1704)	103
Abraham van Riebeeck (1653-1713)	105
Johanna Maria van Riebeeck (1679-1759)	107
Abraham Bógaert (1663-1727)	108
François Valentijn (1666-1727)	109
Maria Wilhelmina Schreuder-Lammens (1709-1738) en Johanna Susanna Lammens (1713-1737)	118
Jacob Gotfried Haafner (1754-1809)	121
Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)	124

5. Stichtelijke lectuur	130
Susanna Bosman (1710-1755)	131
Elizabeth Bosman (1720-1784)	133
Hester Venter (1750-1827)	134
6. De dichters van de VOC	138
Aernout van Overbeke (1632-1674)	138
Pieter de Neyn (geboren 1643)	141
Jan de Marre (1696-1763)	144
Aletta Beck (1667-1752)	148

Deel 2 1795-1875

1. Het Nederlands als inheemse taal	155
Historisch overzicht 1795-1875	155
Het literaire leven 1795-1875	161
2. Reizigers en ambtenaren in Zuid-Afrika onder de Bataafse Republiek (1803-1806)	181
J.A. de Mist (1749-1823)	181
J. W. Janssens (1762-1838) en zijn reisgenoten W.B.E. Paravicini di Capelli (1778-1848) en D.G. van Reenen (1754-1828)	185
A.L. de Mist (1773-1835)	191
3. Twee vroege dichters (1800-1830)	194
H. D. Campagne (1763-1828)	194
Meent Borchers (1762-1832)	198
4. Stichtelijke lectuur (1800-1825)	205
Helperus Ritzema van Lier (1764-1793)	205
Nieuwe zendelingen	209
Catharina Allegonda van Lier (1768-1801)	212
Boeren en zendelingen	215
Michiel Christiaan Vos (1759-1825)	216
Machteld Smith (1749-1821)	220
Polarisatie	223

5. Drie schrijvers in het strijdperk: toneel, journalistiek en poëzie (1820-1850)	225
Charles Etienne Boniface (1787-1853)	225
J. Suasso de Lima (1791-1858)	234
J.J. de Kock (1816-1863)	242
6. Passanten (1820-1830)	247
J.G. Swaving (1784-1835)	247
M.D. Teenstra (1795-1864)	251
7. Egodocumenten van de Grote Trek (1836-1860)	257
Louis Tregardt 1783-1838)	262
Erasmus Smit (1778-1863) en Susanna Smit-Maritz (1799-1863)	269
J.H. Hatting sr. (1818-1897)	280
Anna Elizabeth Steenkamp-Retief (1796-1891)	283
F.P. van Gass (1822-1883)	286
Sarel Cilliers (1801-1871)	291
J.G. Bantjes (1817-1887)	293
M. de Vooght, wed. Stucki (1802-1875)	297
8. Poëzie (1850-1875)	301
P. Huet (1827-1895)	302
9. Verhalend proza (1865-1875)	312
Th.F. Burgers (1834-1881)	312
Hermann Benno Marx (1827-1917)	319

Deel 3 1875-1899

1. De opkomst van het Afrikaans	329
Historisch overzicht 1875-1899	329
Het literaire leven 1875-1899	334
2. Reisverhalen en ander proza	344
Hendrik Witbooi (ca. 1830-1905)	344
S.J. du Toit (1847-1911)	351
F. Lion Cachet (1835-1899)	359
Stéfanus Hofmeyr (1839-1905)	369
Hendrik P.N. Muller (1859-1941)	374

E.J.P. Jorissen (1829-1912)	380
Eugène N. Marais (1871-1936)	383
3. De Dorslandtrek (1874-1881)	389
A.J. van der Walt (1864-1926)	391
Jan Lion Cachet (1838-1912)	396
D. Postma (1861-1919)	398
4. Poëzie	401
Melt J. Brink (1842-1925)	401
Hubertus Elffers	412
5. Realisties proza	419
Jan H. Junius (1836-1899), S.H. Junius (1842-1922), Daisy E.A. Junius (1868-1951)	419
Theod. M. Tromp	430
B.H. van Breemen (1852-1928)	437
L. de Beer (?)	440
6. Historiese romans	443
J.D. Kestell (1854-1941)	443
C.W.H. van der Post (1856-1914)	451
D'Arbez (1856-1918)	457

Deel 4 1899-1902

1. De Boerenoorlog	473
Histories owerzigt 1899-1902	473
2. Egodokumentes van Afrikaners	482
C.R. de Wet (1854-1922)	482
J.D. Kestell (1854-1941)	483
O.T. de Villiers (1877-1958)	486
J.E. de la Rey-Greeff (1856-1923)	489
Jan F.E. Celliers (1865-1940)	493
B.J. Viljoen (1869-1917)	496
J.N. Brink (1877-1963)	500
D.S. van Warmelo (1872-1966)	503
Johanna Brandt-van Warmelo (1876-1964)	505

3. Egodocumenten van Nederlanders	509
C.G.S. Sandberg (1866-1954)	509
C. Plokhooy (1877-1964)	512
H. Ver Loren van Themaat (1874-1966)	516
Zuster Hellemans (1873-1956)	519
E. Douwes Dekker (1879-1950)	522
4. Poëzie	527
F.W. Reitz (1844-1934)	527
P.J. Perold (1862-1935)	529
Jozef J. Kuhn (1881-1937)	531
Martinus L. Lotter (?)	532
5. Verhalend proza	535
P.J. Kloppers (1848-1912)	535
Hjalmar Reitz (1877-1946)	539
C. Louis Leipoldt (1880-1947)	541
Willem de Ruyter (?) en Metta (?)	546
6. De oorlog in Nederland	550
Schrijvers in Nederland en Vlaanderen	551
L. Penning (1854-1927)	553

Deel 5 1902-1925

1. De ondergang van het Nederlands	559
Historisch overzicht 1902-1925	559
Het literaire leven 1902-1925	560
2. Reisverhalen en ander proza	567
W.J. Conradie (1857-1925)	567
Jacob Daniel du Toit (1877-1963)	571
Aletta H. Jacobs (1854-1929)	573
3. Poëzie	576
Twee Zuid-Afrikaanse Nederlandse dichters?	576
J.E. de Jong (1847-1915)	576
F.M. Knobel (1857-1933)	577
De allerlaatste dominee-dichters	580

Gijsbert R. Keet (1853-1899)	581
A. Moorrees (1855-1938)	582
G.B.A. Gerdener (1881-1967)	583
4. Verhalend proza	587
H. Oost (1877-1964)	587
Jacobus van Belkum (1851-1933)	590
J. Lub (1868-1926)	592
L. Rompel-Koopman (1873-1919)	604
Paula (1881-1922)	606
Phil. Lansbergh (?)	608
C.F. Kies (1885-1968)	609
Sadie Bosman (1887-1974)	611

Deel 6 1925-2015

1. Het Nederlands als vreemde taal	615
Historisch overzicht 1925-2015	615
Het literaire leven 1925-2015	622
2. Reisverhalen en ander proza van passanten	632
H.H. Kuyper (1864-1945)	632
Pieter Geyl (1887-1966) en Anthonie Donker (1902-1965)	633
Mary Pos (1904-1987)	635
Willem Brandt (1905-1981)	636
Gerard Reve (1923-2006)	637
Kristien Hemmerechts (1955) en Herman de Coninck (1944-1997)	638
3. Verhalend proza van immigranten	640
J. van Melle (1887-1953)	640
Clarissa Jacobi (1920-1998)	651
Piet Valkman (1930-2010)	666
Harm Verwey (1942-2020)	671
Emma Huismans (1946)	674
Henk van Woerden (1947-2005)	682
Pauline Vijverberg (1964)	691
4. Verhalend proza van passanten	695
Go Verburg (1920-1965)	695

Tone Brulin (1926-2019)	700
Adriaan van Dis (1946)	704
Conny Braam (1948)	713
Jacques Hoste (1950)	721
Tom Lanoye (1958)	723
Petra Quaedvlieg (1963)	728
5. Verhalend proza van emigranten	731
Louis Krüger (1955)	731
Richard de Nooy (1965)	738
Gawie Keyser (1965)	741
6. Poëzie	743
J. Greshoff (1888-1971)	743
W. Hessels (1906-1949)	752
M. Vasalis (1909-1998)	758
Finus M.P. Oosterhof (1913-1961)	766
Jac. Braamse (1922-1987)	769
Cees de Jong (1931)	771
Alfred Schaffer (1973)	774
Nawoord	779
Bibliografische aantekeningen	781
Bibliografie	810
Register	849
Dankwoord	863

Proloog

Jan van Riebeeck

(Culemborg 1619 – Batavia 1677)

‘Een klein kereltje, opvliegend, kordaat, met een ijzeren gezondheid [...] spreidt naast tien gebreken, minstens twaalf deugden ten toon.’ Zo omschrijft de criticus van de negentiende eeuw, Conrad Busken Huet, de eerste schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur: Jan van Riebeeck, voluit Johan Anthoniszoon van Riebeeck. Het ‘Jan van Riebeeckhuis’ in Culemborg was het huis van zijn grootvader van moeders kant; het is onzeker of Jan in dat huis geboren is. Zijn vroege jeugd bracht hij door in Schiedam. Zijn vader, Anthony van Riebeeck, was chirurgijn en werd na 1635 scheepsarts.

Een paar jaar later trok ook Jan het zeegat uit. In 1639 legde hij een scheepsproef af voor de functie van onderchirurgijn en nam de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) hem aan voor een reis naar Oost-Indië. Maar al op die eerste reis leed hij schipbreuk en kwam hij vast te zitten in Sierra Leone (West-Afrika). Gelukkig paste het in het personeelsbeleid van de VOC om gestrande mannen op te halen, maar de ophaler liet op zich wachten. Na een halfjaar Afrika kwam Van Riebeeck uiteindelijk vijftien maanden na zijn vertrek aan in Batavia. Hij ging bij het bestuur kantoorwerk doen en leerde ambtelijke stukken vervaardigen. De Gouverneur-Generaal was een neef van hem, maar desondanks kende Van Riebeecks carrière bepaald geen vliegende start.

In 1642 ging hij met een delegatie naar Atjeh, altijd lastig, aan de westkust van Sumatra. Na terugkeer kreeg hij de rang van onderkoopman, maar daarmee was zijn voorspoed voorlopig weer voorbij. Hij werd ver weg gestuurd, naar Decima (Japan) en Tonquin (Vietnam), en kreeg tot overmaat van ramp een aanklacht wegens privéhandel aan zijn broek. Toen werd hij teruggeroepen en moest zelfs naar het vaderland. De retourreis verliep minder slecht dan de heenreis, maar toch ook niet zonder oponthoud. Zoals hij zelf door de Compagnie gered was uit Sierra Leone, zo behoorde hij nu tot de redders van anderen, en wel aan de Kaap de Goede Hoop. Het ging om de bemanning van ‘De Nieuw-Haerlem’, die op haar beurt lang op verlossing had moeten wachten. Van Riebeeck verbleef achttien dagen aan de Kaap en kreeg zo meteen de kans om het gebied een beetje te leren kennen. In januari 1648 was hij terug in Nederland.

Verdedigers van Van Riebeeck zeggen dat privéhandel voor beambten van de VOC weliswaar streng verboden was maar niettemin vaak voorkwam, en dat de Compagnie daaraan gedeeltelijk schuldig was doordat zij zelf voor de ogen van matig betaalde medewerkers en dankzij hun riskante werk kapitale winsten opstreek.

Ook langs een heel andere lijn kun je Van Riebeeck trouwens verdedigen, strikt juridisch, want de aanklacht is nooit bewezen. Wel staat vast dat de Heren Zeventien, het bestuur van de VOC in Amsterdam, de zaak hoger opnamen dan de beklaagde zelf gedacht had. Koud in Amsterdam diende hij een verzoek tot rehabilitatie in en vroeg om een nieuwe aanstelling, maar die werd geweigerd. Van Riebeeck nam toen prompt ontslag (oktober 1648). In 1649 trouwde hij met de tien jaar jongere Maria de la Queillerie uit Leiden, dochter en kleindochter van predikanten van de Waalse Kerk van Rotterdam. In haar grafschrift heeft Van Riebeeck haar later gememoreerd als een vrouw wie 'Rotterdam het licht, Leyden goede zeden gaf' (1664).

Het verblijf van de mannen van 'De Nieuw-Haerlem' aan de Kaap gaf nieuw voedsel aan een oudere gedachte: dat de VOC hier een verversingspost zou moeten stichten om de tocht van Nederland naar Oost-Indië makkelijker te maken. Want die reis was gevaarlijk. Behalve aan schipbreuk of aan vijandelikheden vielen er jaarlijks ook honderden opvarenden van VOC-schepen ten prooi aan ziektes die de chirurgijns niet konden genezen. Van vitamine C of andere onmisbare voedselbestanddelen wist men het fijne nog niet, maar toch meenden de Heren Zeventien met recht dat zij de sterfte zouden kunnen verminderen door een nieuwe bevoorrading halverwege, in het bijzonder met vers vlees en verse groente.

Op verzoek van de Compagnie schreven twee opvarenden van 'De Nieuw-Haerlem', Leendert Jansz en Matthijs Proot, een verslag van hun bevindingen, aangeduid als 'remonstrantie.' Hun ervaringen waren gunstig. Dit bracht Van Riebeeck op een idee – als hij dat idee al niet eerder, toen hij even aan de Kaap was, gehad had. Hij verklaarde dat hij zelf klaarstond voor de voorgestelde expeditie. Bij zijn sollicitatie voegde hij een 'Nadere consideratie': zijn commentaar op het voorliggende plan van de VOC. Van Riebeeck maakte er geen geheim van dat hij de Kaap niet alleen zag als tussenstation voor de VOC-schepen maar evenzeer als een tussenstap in zijn eigen loopbaan, die ook hem uiteindelijk weer naar Batavia moest brengen. Nadat hij op 7 april 1652 de Kaapse bodem had betreden – waarom hij later 6 april als dankdag koos, weten we niet – stuurde hij al op de achttiende een nieuw verzoek om plaatsing in Indië.

Dit maakte weinig kans. Van Riebeeck stond aan het hoofd van een groep van negentig Europeanen, van wie acht vrouwen. Er was veel werk te doen, met spoed; de Commandeur kon dus moeilijk gemist worden. Van aanpakken wist hij zeker. Een acuut voedseltekort, dat voor de nieuwe Kapenaars bijna het einde had betekend terwijl ze nog maar net waren aangekomen, wist Van Riebeeck te bezweren. Veel nadruk legde hij op het werk van de tuiniers. De Compagniestuin leverde al snel fruit en groenten. Aan de Commandeur persoonlijk komt de eer toe de eerste wijnbouwer van Zuid-Afrika te zijn. Het boerenbedrijf oefende hij na enige tijd uit voor eigen rekening, met als arbeidskrachten slaven, die zijn persoonlijk bezit waren. Tegen het einde van 1653 was een eerste fort gereed, dat de VOC'ers moest

beschermen tegen de Khoikhoi (toen Hottentotten genoemd), die al aan de Kaap woonden, en eventueel ook tegen een invasie van buiten, bijvoorbeeld van de Britse concurrentie.

Van de Khoikhoi had de VOC meer hulp verwacht dan zij feitelijk wilden geven. Zouden er elders in Zuid-Afrika geen inwoners zijn die meer vee of meer arbeidskracht zouden kunnen leveren? Om dat uit te zoeken stuurde Van Riebeeck zijn mannen op handels- en ontdekkingsstochten het binnenland in, waarbij ook verhalen over rijke goudlanden een inspiratie vormden. Het leverde niet veel op. De rijkdommen van de Zuid-Afrikaanse bodem zou men pas eeuwen later ontdekken. Voor zwaar werk kreeg Van Riebeeck in 1658 enkele scheepsladingen Afrikaanse slaven toegespeeld, wat de sociale structuur van zijn samenleving nog een slag ingewikkelder maakte.

Toch bleef de nederzetting, onder Van Riebeecks leiding, overeind. Pas in 1660 kwamen de Heren Zeventien tot het door Van Riebeeck zo vurig gewenste besluit hem weer naar Indië over te plaatsen, maar het duurde tot 1662 voor hij met zijn vrouw en drie dochters de Kaap kon verlaten. De meeste slaven die hij bezat, verkocht hij. Zijn twee zonen studeerden in Leiden; de oudste, Abraham, zou het brengen tot Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië (1709-1713).

Maar eenmaal in Batavia werd Van Riebeeck opnieuw doorgestuurd, nu naar Malakka. Hij bleef het bewind ergeren met herhaalde vragen om bevordering. In 1664 overleed zijn vrouw; zij hadden intussen een vierde dochter. Hij mocht nu terugkeren naar Batavia en werd geen lid, maar wel secretaris van de Raad van Indië. In een tweede huwelijk (1666) werd hem in 1670 een derde zoon geboren. Na zijn overlijden in 1677 kreeg hij een grootse begrafenis. De plechtigheid overtrof alles wat bij iemand van zijn rang en functie verwacht kon worden. Zo ontving hij alsnog iets van de erkenning van zijn rol als stichter van de Kaapkolonie, die hem tot dan toe was onthouden.

De positie van held heeft Van Riebeeck pas lang na zijn dood bereikt, toen zijn nederzetting geleidelijk was uitgegroeid tot de Republiek Zuid-Afrika. In dit verband springt vooral de driehonderdjarige herdenking van zijn aankomst aan de Kaap eruit, met allerlei spektakel in Zuid-Afrika en in Nederland (1952). De toenmalige Zuid-Afrikaanse regering gebruikte Van Riebeeck als icoon van het Afrikaner nationalisme en zette zijn portret op postzegels en randbiljetten. Dat dit een verkeerd portret was, van heel iemand anders, vrolijkt het verhaal wat op. De Britten waren de Afrikaners trouwens voorgegaan in de Van Riebeeckverering. Zij hadden Kaapstad al in de jaren negentig van de negentiende eeuw verrijkt met een standbeeld van de grote man. Een halve eeuw later heeft Nederland er een beeld naast geplaatst dat zijn eerste vrouw voorstelt.

Net als Nederland kent Zuid-Afrika Van Riebeeckstraten. Heeft Amsterdam zijn Abraham van Riebeeckschool, Kaapstad is een *laerskool* en een *hoërskool*. Jan van